

DERİN YAPI VE YÜZEY YAPI KAVRAMLARINDAN NE ANLIYORUZ?

*Kerim DEMİRÇİ**

ÖZET

Başlangıçta 17. yüzyılda Port Royal Okulu tarafından ortaya atılan sonra Noam Chomsky tarafından formüle edilen teoriye göre her cümlelerin derin yapı ve yüzey yapı olmak üzere iki katmanı vardır. Derin yapı adı verilen katman cümlelerin anlambilimsel temelini oluşturur. Öte yandan yüzey yapı ise özellikle cümlelerin en son söylenmiş veya yazılmış halini, yani gerçekte üretilmiş biçimini temsil eder. Cümlelerin anlamına vakıf olan konuşur veya yazar dilbilimsel olarak derin yapı tarafında iken, dinleyici veya okuyucu yüzey yapı tarafındadır zira dinleyici veya okuyucu cümleye maruz kalan taraftır. Bir cümlelerin yüzey yapısı boşluklarla ve izlerle dolu iken derin yapısı doluluk ve tamlık arz eder. Bu çalışmada derin ve yüzey yapı kavramlarının hem dil içi hem de diller arası türleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Port Royal Okulu, Chomsky, derin yapı, yüzey yapı, parametreler, prensipler.

WHAT DO WE UNDERSTAND FROM THE TERMS DEEP STRUCTURE AND SURFACE STRUCTURE?

ABSTRACT

According to the theory developed mostly by Port Royal school in the 17th century and later on formulated by Noam Chomsky, each sentence in a language has two levels of representation: a deep structure and a surface structure. The deep or underlying structure represents the semantic foundations of a sentence. Meanwhile the surface structure is the actual form of a sentence which essentially occurs in speech (the phonetic form) or writing. While the speaker or the writer is on the side of

* Yrd. Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan
keridemirci@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

deep structure as he/she is the one supposed to know the semantic layer of the sentence, the listener or the reader is passively exposed to the surface structure of a sentence. The surface structure of a sentence may have empty categories and traces that are normally full and existing in the deep layer of representation. In this study we will examine the language-internal and cross-linguistic versions of deep and surface structures.

Key Words: Port Royal School, Chomsky, deep structure, surface structure, principles, parameters

Bu taş cebînime benzer ki, ayn-i makberdir

Dışı sükût ile zâhir, derûnu mahşerdir

Abdülhak Hâmid

Giriş

Türkiye’de dil sahasında yapılan akademik çalışmalarda ve dilin öğretiminde karşımıza çıkan önemli terimlerden ikisi *derin yapı* ve *yüzey yapı* terimleridir. Yaklaşık yirmi yıl önce Türk Dili ve Edebiyatı bölümü öğrencisiyken duymaya alışık olmadığımız bu iki kavramı bugün akademik yazılarda, toplantılarda ve derslerde sıkça duymaktayız. Türkiye içinde veya dışında bilhassa Alman, İngiliz ve Fransız Dili ve Edebiyatı bölümlerinde eğitim görmüş araştırmacıların eskiden beri aşına olduğu bu iki kavram son yıllarda Türkoloji çalışmalarının da vazgeçilmez terimleri arasına girmeye başlamıştır. Bir şekilde tartışma konularımız arasına giren derin yapı-yüzey yapı meselesi dil bilgisi ve dilbilim tartışmalarında da önemli bir yer işgal etmektedir. Bu iki terimin dil bilgisi-dilbilim tartışmalarında salt dilbilimden yana olanların argümanları içerisinde görülmesi veya gösterilmesinin yanlış olacağını belirtmekte yarar olduğunu düşünüyorum. Bunu belirttikten sonra bu yazının konusunun derin yapı ve yüzey yapı kavramları olduğunu ifade edelim. Yazımızda, dilin birçok alanında geniş bir kullanıma sahip olan, dilin işleyiş mekanizmasını daha iyi anlamaya yardımcı olabilecek bu kavramlardan pratik anlamda neler anlaşılabileceğini dil içi ve dil dışı örneklerle ele alıp incelemeye çalışacağız.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Derin yapı ve yüzey yapı nedir?

Dilbilimsel olarak bu iki kavramın ne anlama geldiğine bakalım. *Derin yapı*¹ (derin gramer) yüzey yapının karşıt durumu olup bir cümlenin soyut olarak anlambilimsel boyutunu temsil eder. Bu yapı cümlenin biçimsel veya sentaktik görüntüsünün aksine görünmeyen fakat algılanabilen seviyesi olup dönüşümlü gramerde (transformational grammar) *temel yapı*, *uzak yapı*, *birincil yapı* vb. birçok adla ifade edilmektedir. Cümlenin bu seviyesi bize aynı yüzey yapıya sahip cümlelerin derinlerinde yatan farklı anlamları ayırt etmemiz konusunda yardımcı olur. Şu cümlede yüzey yapı, yani cümlenin görünen yapısı muğlaklık içermektedir. Bu cümlenin ne demek istediğini ancak derin yapı denilen seviyeden anlayabiliriz:

Flying planes can be dangerous

Bu cümlenin iki anlamı vardır:

1. Uçuş halindeki uçaklar tehlikeli olabilir
2. Uçak kullanmak tehlikeli olabilir

Bu durumda cümlenin görünen özne veya nesnesine mukabil derin yapısında ‘derin özne’ ve ‘derin nesne’ gibi kavramlardan bahsetmek gerekir (Crystal 2008: 131; Matthews 1997: 88).

Yüzey yapı ise bir cümlenin sentaktik olarak üretilmiş ve son halini almış şeklidir. Yüzey yapıdaki cümleler nihai olarak ifade edilmiş olup duyulmaya (kulağa) ve okunmaya (göze) hitap eder duruma gelmişlerdir (Bkz. Crystal 2008: 466-467; Matthews 1997: 364).

¹ Bu kavramları dilbilime kazandıran, *Syntactic Structures [Sözdizimsel Yapılar]* (1957) adlı eserinde ortaya koyduğu Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi teorisiyle Avram Noam Chomsky'dir. Port Royal Okulu ve hocası Zellig Harris'ten etkilenen Chomsky'nin bu teorisine göre sözdizimsel bileşende elde edilen, evrensel nitelikli olduğu varsayılan soyut cümle yapısına *derin yapı* adı verilir. Buna anlam yapısı da denir. *Yüzey yapı* ise derin yapılarda yapılan dönüşümler sonucu bildirişime elverişli duruma gelen somut cümle biçimidir (Ayrıntı için bkz. Ayhan Sezer, “Üretimsel-Dönüşümlü Dilbilgisinin Türkçe'ye Uygulanması Üzerine Bir Gözlem” TDAY-B 1978-1979, Ankara 1981, s. 165-172). Zaman içerisinde düşüncelerini geliştiren ve değiştiren Chomsky'nin, derin yapıya *mantıksal biçim* (logical form) ve yüzey yapıya *sesbilgisel biçim* (phonetic form) dediğini de göz ardı etmemeliyiz (Bkz. Strazny 2005: 207). Derin ve yüzey yapı kavramının Türkçeye uygulanmasıyla ilgili olarak bkz. Kerim Demirci (2007), “Türkçedeki Bazı Anlatım Bozukluklarına Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, 23-26 Ekim 2007, I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Dilbilgisel çözümlenmelerde derin ve yüzey yapılar büyük önem taşır. *Ali'yi televizyon seyrederken gördüm* cümlesi televizyonu kimin seyrettiğini kesin olarak göstermez zira bu cümle yüzey yapıyı gösterir. Oysa televizyonun kim tarafından seyredildiğini anlamak için derin yapıya bakmak gerekir. Bu cümleyi söyleyen kişi derin yapıyı bilen kişidir. Aslında bu cümle iki cümleden oluşmaktadır:

1. Ben televizyon seyrediyordum, Ali'yi gördüm.
2. Ali televizyon seyrediyordu ve ben gördüm. (Bkz. Eker 2009: 28).

Derin yapı ve yüzey yapı sadece yapısal özelliklerden kaynaklanan bir durum olmayıp anlambilimsel boyutta da kendini gösterir. Başka bir ifadeyle sentaktik olarak öğeleri yerli yerinde olan cümle boyutundaki dil yapıları görülen ve kastedilen elementler arasında fark olabilmektedir. Bu özellik dâhil derin ve yüzey yapının neleri ihtiva ettiğine bakalım.

Dil içi derin ve yüzey yapılar

Birçok özelliğinin yanında derin ve yüzey yapıların *dil içi ve diller arası* olmak üzere iki türünden bahsetmek mümkündür. Dil içi derin ve yüzey yapıdan kastımız başka dillerle mukayese edilmeden bir dilin kendi içerisinde sergilediği derin ve yüzey yapılarıdır. Derin ve yüzey yapılar daha çok cümle boyutunda ele alınsa da cümleden daha küçük seviyelerde veya cümleden daha büyük seviyelerde de karşımıza çıkar. Biz yazımızın bu bölümünde cümleyi temel alacağız. Bilindiği üzere Arapça kökenli 'cümle' kelimesi etimolojik açıdan ele alındığında 'bütün', 'tüm' gibi anlama gelir. Hatta bazı dilciler cümle kelimesi yerine 'tümce' demeyi uygun bulurlar ki bu da 'bütünlük' anlamı taşıyan bir kelimedir. Kelime atomcularını bir yana bırakırsak iletişim aracı olan dilin en önemli birimi cümledir. İsmine bakıldığında bitmişlik, bütünlük, tamlık vs. bildirmesi beklenen cümlelerin aslında çok da tam olmadıklarını görürüz. Hatta biraz üslup cambazlığı yaparak 'Cümle ne kadar cümle'dir?' sorusunu da sorabiliriz. Cümlelerin ne kadar bütünlük ne kadar eksiklik arz ettiği sorusuna cevap arama tam da derin ve yüzey yapı ayrımını incelemek demektir. Bütünlük anlamına gelen cümleyi bütünleyen unsurların 'öge' kavramıyla ifade edildiğini biliyoruz. Her bir öge bütünü oluşturan bir parça mahiyetindedir. Öğelerin birçoğuna 'tümleç' veya 'tamlayıcı' denilmesinin (dolaylı tümleç, zarf tümleci, yer tamlayıcısı vs.) altında yatan sebep bütünlük düşüncesi ile doğrudan alakalıdır. Biz geleneksel olarak yalnızca bazı öğelere tümleç desek de aslında her öge cümle denen ana hedefe ulaşmak için *tümleme* işi yapan bir tümleçtir. Oysa tümleç veya bütünlük göstermesi gereken cümleler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

her zaman bu işlevlerini yerine getirmezler. İster söze isterse yazıya dayalı olsun bir cümlede birçok ögenin ifade edilmediği, gizli kaldığı veya yüzeye çıkmadığı görülür. Geleneksel gramerde gizlilik ifadesini yalnızca özne için kullanmak haliyle eksik bir yaklaşımdır zira cümlede gizli kalan başka ögeler de mevcuttur. Örnek olarak şu cümleyi ele alalım:

Ali yedi ve gitti

Bu cümle iki yüklemli olduğundan dilbilgisel olarak iki cümle olarak ele alınabilecekken dinleyiciye kendisinden umulan miktarda bir bilgi vermekten uzaktır. Çünkü *yemek* fiili nesne alabilecek bir doğada yani geçişli bir fiildir. Bunun yanında *gitmek* fiili ise mekân bildirmesi beklenen bir fiildir. Nihayetinde insan zamandan, durumdan, nesneden ve mekândan münezzehe olmadığına göre Ali'nin yeme ve içme eylemleri bir nesneyi, bir zamanı, bir durumu ve bir mekânı gerektirmektedir. Cümleyi duyan veya okuyan kişi (alıcı), cümleyi ifade eden kişiye (verici) *Ali, neyi, nerede, nasıl yedi ve nereye gitti?* gibi sorular yönelmek zorunda kalacaktır. *Ali yedi ve gitti* cümlesinin derin yapısında veya başka bir ifadeyle bu cümleyi sarf eden konuşurun zihninde semantik boyutta var olan bu bilgiler sentaktik ve fonetik boyuta çıkmamış durumdadır. Kısaca iki yüklemli bu cümle muhatabına bitmiş bir cümle kadar bilgi verememektedir. Cümlelerin en son şekli onun yüzey yapısıdır ve yüzey yapı eksikliklerle dolu görüntüler sergiler. Türkçe derslerinden aşına olduğumuz cümlelerin ögelerini bulmaya yönelik sorular derin yapıyı yüzeye çıkarabilme ameliyesidir. Her soru aslında ve derinde var dışarıdan görülmeyen bir şeyi yüzeye çıkararak bilinir hale getirir. Soru uygun değilse derin yapıda öge yoktur diyemeyiz. Derin yapı ve yüzey yapı ayrımında *iz* ve *boş kategori* gibi iki kavram² önem arz eder.

Yönetme ve Bağlama (Government and Binding) teorisine göre, *boş kategori* (empty category) cümlelerde kapalı olarak mevcut

² Bu konuda ve Üretken Dönüşümlü Dilbilgisinin Türk diline uygulanması konusunda araştırmaları bulunan Ferhat Karabulut'un makalelerine bakılabilir: Ferhat Karabulut (2009), «Dil Biliminde Derin Yapı Yüzey Yapı Meselesi» Майлықожа Сұлтанқожаұлының 175 жылдық мерейтойына арналған «Қазақ әдебиетіндегі кітаби ақындар дәстүрі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция, А. Ясауи университеті, Түркістан/Казakistan 26-27 қараша 2009; Ferhat Karabulut (2009), «Köktürkçenin Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisi», *Bilgi*, Kış Sayı 48, ss. 91-118; Ferhat Karabulut (2009), «Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi», *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK) 27-28 Ağustos 2007*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, ss.261-299.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

olan fakat açıkça fonetik olarak temsil edilmeyen birçok soyut elementi gösterir. Boş kategoriler genellikle zamir (pro), ZAMİR (PRO) ve izleri (trace) kapsar (Bkz. Trask 1996: 90; Crystal 2008: 168). Olayı şöyle de izah etmek mümkündür; dilsel yapılarda bütün öğelerin açık olması beklenmemelidir. Sözdizimsel yapıların duyulamayan veya sessiz olan *boş/örtülü/sıfır* bileşenleri de mevcuttur (Radford 1998: 82). Boş kategorilerin derin yapıda olduğu onların izleri yoluyla anlaşılır. Nadir Engin Uzun'un ifadesiyle izler yüzey yapılarda ortaya çıkan boş kategorilerdir (Uzun 2000: 70). Olması gereken yerde bulunmayan öğeler cümleyi adeta yarım yamalak bir yapı olarak bırakıverirler. Bundan dolayı pratikte her cümlemin dört başı mamur bir şekilde her şeyi gösteresi mümkün değildir. Dolayısıyla gramatik açıdan dilde cümle diye adlandırılan yapılar semantik derinliğe sahip iken fonetik, morfolojik ve sentaktik sıklık sergilerler. Bu durum dil bağlantılı iletişimin temel unsurları olan konuşma-dinleme ve okuma-yazma çiftlerini doğrudan ilgilendirir. Verici durumundaki konuşan ve yazan cümleyi üreten aktif kişi olduğu için derin yapıyı bilen taraftır. Alıcı konumunda pasif durumdaki dinleyen ve okuyan ise vericinin yansıttığı ölçüde derin yapıya vakıf olacaktır. Oysa düşünülen her şeyi dil denen aracı bir sistem ile aktarmak çok da kolay değildir. Alıcının pasifliği daha dramatik iken verici de düşüncesini dilin kalıplarına aktaramama sorunu yaşayabilir. Dilin doğası gereği, verici de yüzde yüz aktif sayılmaz. Zihninde bitmişlik ifade eden anlamlar veya düşünceler bütünü dile dökülünce muazzam kayıplar yaşar. Türkçedeki 'dile getirme' deyimine tam da bu noktadan bakmak gerekir. Belki de her insanın yaşadığı fakat edebiyat erbabının daha ustaca anlattığı bu 'dile getiremem' kifayetsizliğini çok defa şiirlerde edebi bir yakınma tarzında görürüz. Aşağıdaki örneklerde şairler derin yapıların ve anlam yoğunluklarının yüzey yapılarda yaşadığı kayıpları bir sıkıntı olarak dile getirmişlerdir:

Ağlasam,
 Sesimi duyar mısınız mısralarımda?
 Dokunabilir misiniz gözyaşlarıma ellerinizle?
 Bilmezdim şarkıların bu kadar güzel
 Kelimelerinse kifayetsiz olduğunu,
 Bu derde düşmeden önce
 Bir yer var, biliyorum.
 Her şeyi söylemek mümkün,
 Epeyce yaklaşmışım,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 5/4 Fall 2010*

Duyuyorum,
Anlatamıyorum.

Orhan Veli

Ağlarım, ağlatamam; hissedirim, söyleyemem;

Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bîzârım

Mehmet Âkif

Bu dünya bir kuyu, havasız çömlek. Daralıyorum!

Kelime, mânayı boğan bir gömlek. Paralıyorum!

Necip Fazıl

Bu örneklerde Ludwig Wittgenstein'in *Tractatus Logico-Philosophicus*'ta (1921) ortaya attığı 'Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır' (Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt veya The limits of my language mean the limits of my world) genellemenin eksik olduğu da gözükmektedir. Bu cümleyi 'dil, dünyamıza sınır koymaktadır' diye algılamanın daha sağlıklı olacağını düşünmekteyiz. Zira insanları öteki canlılardan ayıran 'mucize'³ araç dil, insanın algı/hayal/his dünyasını birebir örtüşmeyle dışa vurabilmekten uzak, boşluklarla ve izlerle dolu yüzey bir yapıdır. Nitekim Wittgenstein bu düşüncesinden *Philosophical Investigations*'da vazgeçmiştir (Resim kuramı ve Oyun kuramı için bkz. Atakan Altınörs, *Dil Felsefesine Giriş*, 2003).

Derin bir yapı olan düşünce ve anlam, dilin kalıplarına aktarılmaya çalışıldığı andan itibaren o derinliğini kaybederek⁴ sığlık yaşamaktadır. Dilin haricinde farklı yaşam alanlarının kullandığı *sûret-sîret*, *zâhir-bâtin*, *iç-dış*, *mana-şekil*, *amel-niyet*, *kabuk-öz*, *beden-ruh*, *zarf-mazruf* gibi karşıt çiftler bir anlamda tamlık ve eksiklik gibi iki ucu sembolize ederler. Hatta bu uçlar arasında derin

³ Alman Porzig Walter'in Vural Ülkü tarafından Türkçeye de çevrilen kitabı *Dil Denen Mucize* [Das Wunder der Sprache] ismini taşımaktadır. Ankara, TDK, 1995.

⁴ Düşüncelerin naklini sağlayan dilde kayıpların olması doğada da gözlemlenebilecek bir olaydır. Yapısı itibarıyla farklı olan düşüncenin/hislerin yine yapısı (biçimi, formu) farklı olan dile aktarılması form değişikliğidir ve dolayısıyla kayıplar bu noktada başlar. Zihinsel bir varlığı maddi bir varlıkla ifade etmek kolay bir iş olmasa gerek. Nitekim maddeyi enerjiye çevirme durumunda veya maddeyi başka bir yere transfer durumunda da başlangıç ile sonuç arasında belirli oranlarda kayıplar yaşanmaktadır. Bir depo yakıttan teorik olarak beklenen enerji ile gerçekte elde edilen enerji arasında fark vardır. Bir kaynaktan arklar vasıtasıyla yola çıkardığımız suyun miktarı ile onun bahçemize ulaşan miktarı arasında da muazzam bir fark olabilmektedir. Dolayısıyla bir *sonuç* olan yüzey yapıdan, *başlangıç* konumundaki derin yapıyı tamamen gösterebilmesini beklememek gerekir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

yapıyı temsil eden *sîret, bâtın, iç, mana, niyet, öz, ruh ve mazrufun* temsil kabiliyeti bakımından eşlerine tercih edildiklerini söylemek mümkündür.

Söylem çözümlerinin doğruluğu için bu iki ucun her ikisinin de iyi anlaşılması gerekir. Nitekim Chomsky, Port-Royal gramercileri gibi, söyleyiş çözümlerinde iki düzeyden söz eder: bir yanda konuşucunun ürettiği ya da dinleyicinin algıladığı yüzey yapı adı verilen görünen dizimsel bir birleşim, öte yandan cümlelerin anlamını taşıyan derin yapı vardır. Chomsky bu ayrımı Port Royal gramercileri tarafından verilen şu örnekle açıklamaya çalışır: *Görünmeyen Tanrı görünen dünyayı yaratmıştır* (Dieu invisible a créé le monde visible/Invisible God created the visible World). Bu cümlede üç ayrı cümlecik vardır: 1. *Tanrı görünmez*. 2. *Tanrı dünyayı yarattı*. 3. *Dünya gözle görülür* (Kıran 1996: 192-193). *Görünmeyen Tanrı görünen dünyayı yaratmıştır* cümlesi en son ifade edilmiş, duyan ve okuyan tarafından algılanan yüzey yapıyı gösterirken 1. *Tanrı görünmez*. 2. *Tanrı dünyayı yarattı*. 3. *Dünya gözle görülür* şeklinde numaralanmış cümleler ise derin yapıyı gösteren cümlelerdir.

Port Royal gramercilerine atfedilen bu örnek yukarıda bahsedilen anlambilimsel boyuttaki derin-yüzey yapı türüne de örnektir. Aşağıdaki örneklerde birinci sütundaki cümleyi duyan kişinin ikinci cümlede aktarılan anlamı çıkarması gerekir:

Yüzey yapı

Seni sevmiyor değilim

Seni sevmediğim yalan

Eşim hastanede çalışıyor

Tıp fakültesini zor bitirdim

Ayşe, babasının mezarını görmemiş

Derin yapı

Seni seviyorum

Seni sevdiğim doğru

Ben bekâr değilim

Ben doktorum

Ayşe yetimdir vs.

Bu durumda yüzey yapıdan yola çıkıp derin yapıyı anlamaya çalışmak görülenden yola çıkıp görülmeyeni veya kastedilene bulmak demektir. Türkçede kullanılan ‘görünüşe aldanma!’ deyimini bu durumu belirtmek için kullanılır. Bilhassa konuşmalar ve yazılar için kullanılan ‘satır aralarını okumak’ tabiri de anlam boyutundaki derin yapıya inmeğe eşdeğerdir. Görülen ve görülmeyen yapılardan yola çıkmak suretiyle bu dilsel durumun farklı alanlarda yansımaları gözlemlenebilir. Mesela, coğrafyada buzdağının yüzeydeki tarafı derindeki tarafından, psikolojide bilinç düzeyi bilinçaltından, uluslar arası ilişkilerde uygulanan bazı politikaların dışarıya gösterilen sebepleri gerçek amaçtan daha az bilgi veren düzeylerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Dil içi derin ve yüzey yapıların varlığını gösteren en önemli dil yapılarından biri yüklemi edilgen fiilli cümlelerdir.

Sözde özne, özde nesne

Ders anlatımlarında ve dilbilgisi kitaplarında sıkça karşılaştığımız konularından biri de edilgen yapı cümlelerin öğelerinin tespitidir. Edilgen yapı cümlelerin çözümlenmesi doğrudan doğruya dil içi derin-yüzey yapı ile ilgilidir.

Çimler bahçıvan tarafından kesildi cümlesinin yüzey yapısına bakılıp öge tespiti veya öge adlandırması yapılınc *çimler* özne, *bahçıvan tarafından* ise zarf olur. Oysa mantıksal olarak *çim* edilgendir ve kesilme fiiline maruz kalmış nesnedir. Öte yandan *bahçıvan tarafından* kelime grubu zarf gibi görünse de işi yapan faili/özneyi gösterir. Sözde/görüntüde/yüzeyde özne olan öge özde/derinde/altyapıda nesnedir. Bu cümle üç şekilde öğelerine ayrılabilir:

1.	Çimler
Özne	bahçıvan tarafından
Zarf tümleci	kesildi
Yüklem
2.	Çimler
Sözde özne (özde nesne)	bahçıvan tarafından
Örtülü özne	kesildi
Yüklem
3.	Bahçıvan
Özne	çimleri
Nesne	kesti
Yüklem

Yalnızca edilgen fiilli cümleler konusunun öge adlandırılması değil farklı dil unsurlarının adlandırılması dilbilimsel metotlarla yapılmalıdır. Zira derin yapıya dayalı adlandırmalar konunun özünü anlamaya daha yakın adlandırmalardır. Günümüze kadar yapılagelen yüzey yapıya dayalı adlandırmalar adın temsil ettiği kapsam alanını daraltmaktadır. Örneğin Türkçede geçmiş zamanlardan biri olan *görülen geçmiş zamana di'li geçmiş zaman* demek onun dış görünüşünün sadece bir biçimini adlandırmak anlamına gelir. Böyle bir adlandırma yoluna gidilince bu zamana ait tüm alt biçimbirimleri saymamız gerekirdi ve zamanın ismi *di, di, du, dü, ti, tu, tü'lü geçmiş zaman* olurdu. Oysa *görülen geçmiş zaman* ismi zamanın esas gösterdiği anlamı vermeye yöneliktir. Bu bakış açısıyla, ismin hal eklerine *de hali, i hali, e hali, den hali* vs. demek yerine sırasıyla *bulunma, belirtme, yönelme, ayrılma hali* vs. demek daha doğru bir yaklaşımdır.

Öte yandan öznesi olmayan fiil cümleleri olduğunu ileri sürmek de yüzey yapıdan hareket etmekle alakalıdır. Fiil çekimlenmiş

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ise bir faile bağlanmış demektir fakat fail cümlelerin yüzeyinde ifade edilmemiş olabilir. Dolayısıyla bu cümlelerin öznesi yok demek derin yapıyı yok saymak demek anlamına gelir. Kerime Üstünova (2006: 5-6) “Geçişsiz eylemler, edilgen çatıya geçtiklerinde özne yitimi yaşarlar. Çevrelerinde özneye dönüşebilecek nesne yoktur. Ama bu eylemlerin gerçekleştirilmesini sağlayan, yüzey yapıya taşınmamış, kestirilemeyen bir öznelere olduğunu unutmamak gerekir. *Savaştan korkulur, İzmir’e gidildi, Düşene gülünür* vb.” demektir. Bu cümlelerdeki *korkmak, gitmek* ve *gülmek* fiillerini yapan öznenin olduğu muhakkaktır fakat yüzeyde temsil edilmemiştir. Bu cümlelerin derin yapılarının *Bazı insanlar savaştan korkar, Bazı insanlar/biri İzmir’e girdi, Bazı insanlar/biri düşene güler* şeklinde olması beklenir.

Diller arası derin-yüzey yapılar

17. Yüzyılda, Paris merkezli Port Royal Okulu mensupları dilin yapısının aklın bir ürünü olduğunu ve birbirinden farklı insanların konuştukları farklı dillerin genel bir mantık sisteminin değişimlerinden başka bir şey olmadığını göstermek amacıyla *Genel Gramer ve Mantığı [Grammaire Générale et Raisonnée]* adlı kitabı yayınlamışlardır (Bayraktar 2006: 81). Başka bir ifadeyle, bu gramerciler dünyadaki dillerin farklı görünseler de aynı mantık yapısına sahip olduklarını ileri sürmüşlerdir. Port Royal dilcilerinin bu çalışması son asrın en etkili dilcilerinden A. Noam Chomsky’nin dili izah etme girişimlerini⁵ köklü bir şekilde etkilemiştir. Chomsky, insanların dil edinim olayını LAD (Language Acquisition Device~DEC-Dil Edinim Cihazı) adını verdiği cihaz ile açıklar. DEC insan beyninde bulunan ‘dil organıdır’. Chomsky bu organa önce benzetme yoluyla ‘kara kutu’ adını verir. İnsanlar doğal olarak verilmiş (innate) olan bu biyolojik organ sayesinde dili hızlı ve kusursuz olarak öğrenebilir. Modern dilbilim bugün ‘kara kutu’ veya DEC isimleri yerine Evrensel Gramer (Universal Grammar) terimini tercih eder. Bu üç ismin de kapsadığı iki önemli terim daha vardır. Bu terimler *prensipler* ve *parametreler*dir. Teoriye göre çocuklar beyinlerine biyolojik olarak yerleştirilmiş olan bir dil edinim cihazıyla doğarlar. Bu cihaz şursuz bir şekilde (veya şurlu olmak zorunda olmadan) tüm dillere ait ortak özellikleri belleyecek/öğrenecek/algılayacak yapıya ve donanıma sahiptir. Bütün

⁵ A. Noam Chomsky’den bahsederken onunla özdeşleşmiş belli başlı terimler ve ifadeleri hatırlamak gerekir. *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi, Chomsky Hiyerarşisi, Kartezyen Dilbilim, Yönetme ve Bağlama Teorisi, Minimalist yaklaşım, Dil Evrenselleri, kompetans, performans, derin yapı, yüzey yapı, dönüşümler, dil edinim cihazı, evrensel gramer, prensipler ve parametreler, izler, boşluklar, hareketler* vs. gibi terimler ya kendi ürettiği veya bir geleneğe dayanarak geliştirdiği terimlerden bazılarıdır. Ne yazık ki bu terimlerin her birini bu yazıda anlatma imkânı yoktur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

dillerde ortak olan bu özelliklere *prensipler* adı verilir. Aynı cihaz diller arasında farklılık gösteren, dilden dile değişen özellikleri de belleyecek/öğrenecek/algılayacak yapıya sahiptir. Bu değişken özelliklere *parametreler* denir (Strazny 2005: 8, 375, 1148; Chomsky 2002: 27-29). Chomsky'nin sistemleştirdiği Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi teorisinde prensipler ve parametreler yaklaşımı diller arasındaki derin yapı ve yüzey yapı ayırımının temelini oluşturur. Bu teoriye göre dünya yüzünde konuşulan, aralarında genetik akrabalık bulunan veya bulunmayan tüm dillerin aslında tek bir derin grameri vardır. Bu gramerin birliği sayesinde ırkı, dili, rengi vs. ne olursa olsun her çocuk maruz kaldığı her dili ediniş (competance) kullanabilmektedir (performance). Bu olaya iki açıdan bakmak mümkündür. Birincisi DEC'in yapısı, ikincisi ise dilin yapısı açısı. Dil edinim cihazı⁶ öyle bir algılama yapısına veya gücüne sahiptir ki görüntü açısından farklı olan her dili içine alıp işlem yapabilmektedir. Öte yandan dillerin yapıları birbirlerine benziyor olmalı ki DEC denilen bu organa girebilsinler. Mesela televizyon örneğini ele alalım. Televizyon adı verilen bir (tek) elektronik cihaz, logosundan ismine, yayın zihniyetinden olaylara bakış açısına birçok konuda farklı olan yüzlerce televizyon kanalının yayını yapabilecek özelliğe sahiptir. Türkiye'de tek bir televizyon cihazında biz TRT, ATV, KANAL D, STAR, TGRT, STV, NTV, CNN vb. farklı kanalları seyredilebilmekteyiz. Demek ki prensip olarak bu kanalların o alete girebilme açısından ortak bir özelliği, cihazın da o kanalları yayınlayabilecek altyapısı mevcuttur. Oysa biraz önce bahsedildiği gibi derin yapıda aynı özellikleri gösteren bu kanallar yüzey yapıda birçok açıdan farklı kanallardır. Kanalların ortak bir özelliği ve cihazla uyumu olmasaydı her bir kanal için farklı bir televizyon cihazı almak gerekecekti.

Elektronik cihazlardan bir örneğe daha bakalım. Asansörün kaçınıcı katta olduğunu gösteren ışıklı sayaçtan banka sırası gösteren elektronik ekranlara ve hesap makinelerine kadar birçok yerde günlük olarak kullandığımız elektronik yapıların da derin ve yüzey yapı yahut prensip ve parametre esasına dayandığı görülür. Bu tür elektronik panellerde 0 (sıfır) ile 9 (dokuz) dâhil olmak üzere aradaki tüm rakamlar aynı fiziksel yapının/zeminin içinde oluşur. Rakamları gösteren tüm çizgiler dolu olduğunda elektronik tabloda 8 (sekiz) rakamı görünür. Rakamları oluşturan her bir çizgiyi kibrit çöpüne benzetirsek belirli çöplerin atılmasıyla 0'dan 9'a tüm rakamları elde edebiliriz. Bu sistemde görüntüsel olarak (şeklen) her bir rakam

⁶ Bu konuda Süer Eker'in *Çağdaş Türk Dili* (2009) kitabının 8., 19-20. sayfalarına bakınız.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

birbirinden farklı olsa da aynı dijital ızgara içerisinde dönmektedirler. Dolayısıyla bu ortamdaki sayılar aynı altyapının farklı yansımalarıdır.

Aşağıdaki dijital rakamlara dikkatle bakınız. Tablodaki 0 (sıfır) rakamının içine yatay bir çizgi koyarak onu hayalen 8'e (sekize) tamamlayabilirsiniz. Aynı şekilde 5'in (beşin) sağ üst boşluğunu bir çizgiyle kapatıp 9'u (dokuzu) görebilirsiniz. Bunu herbir rakam için yapmak mümkündür. Dijital rakamlar:

Çoğu kez dil uzmanlarından Chomsky'nin derin yapı teorisinin elektronik sistemlere uygun olduğunu duyarız. Esasen dijital rakamlar örneği bu yaklaşımı destekler mahiyettedir. Bu tabloda her bir rakamı farklı dil gibi düşünelim. Rakamların dönüşümünü sağlayan tek bir merkezli ızgarayı (elektronik zemini) ise dil edinim cihazı olarak düşünelim. Dijital rakamları gösteren elektronik zemin gibi insan beyninde mevcut olduğu düşünülen dil edinim cihazı da görünürde farklı olan dilleri alıp, işleyip işletme özelliğine sahiptir. Mesela bir Japon çocuk maruz kaldığı zaman Arapçayı, bir Türk çocuk maruz kaldığı zaman Rusçayı öğrenebilmektedir. Japonca ve Rusça için ilave bir kafaya (dil edinim cihazına) gerek yoktur. Derin yapı ve yüzey yapı yaklaşımına göre Rusça ve Arapça aynı derin gramere sahip farklı görüntüde iki dildir, elektronik zemindeki herhangi iki rakam gibi. Örneğin 4 veya 7 gibi. Bu teori gereğince tüm dünya dilleri ortak bir derin yapıya sahiptir. Chomsky'nin Kartezyen (Dekartçı) yaklaşımı dilbilimi matematik, mantık ve günümüzde teknoloji ile iç içe geçirmiş durumdadır (Dekart-Chomsky bağlantısı için bkz. Strazny 2005: 2006-207).

Sonuç

Dili daha iyi anlama, algılama ve dile ait çözümlerler yapmak için yılların birikimi sonucu ortaya çıkan teorik yaklaşımlardan faydalanmak gerekir. Doğrulukları veya yanlışlıkları tartışmaya açık olsa da her teori bu amaca katkıda bulunmak yolunda atılmış bir adımdır. Derin ve yüzey yapı kavramları da 'vardır' veya 'yoktur' türünden kesin hükümlerle muamele edilecek kavramlar olmayıp daha ayrıntılı olarak anlaşılmayı bekleyen iki kavramdır. Dile ait olan ve morfolojik, fonetik ve sentaktik yaklaşımlarla kolayca açıklayamadığımız birçok olayı derin ve yüzey yapı kavramı ile açıklığa kavuşturabilmekteyiz. Burada kısaca değinebildiğimiz bu iki kavramın tarihsel serüveni ve işlevsel özellikleri daha ayrıntılı bir şekilde müstakil bir çalışma ile tekrar ele alınmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

KAYNAKÇA

- ALTINÖRS, Atakan (2003), *Dil Felsefesine Giriş*, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2006), *Dil Bilimi*, Ankara: Nobel.
- CHOMSKY, A. Noam (2002), *Cartesian Linguistics, A Chapter in the History of Rationalist Thought*, Christchurch, New Zealand: Cybereditions Corporation. (Editör: James McGilvray).
- CRYSTAL, David (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishers.
- DEMİRCİ, Kerim (2007), “Türkçedeki Bazı Anlatım Bozukluklarına Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, 23-26 Ekim 2007, I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- EKER, Süer (2009), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARABULUT, Ferhat (2009), «Dil Biliminde Derin Yapı Yüzey Yapı Meselesi» Майлықожа Сұлтанқожаұлының 175 жылдық мерейтойына арналған «Қазақ әдебиетіндегі кітаби ақындар дәстүрі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция, А. Ясауи университеті, Түркістан/Kazakistan 26-27 қараша 2009.
- KARABULUT, Ferhat (2009), “Köktürkçenin Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisi”, *Bilig*, Kış Sayı 48, ss. 91-118.
- KARABULUT, Ferhat (2009), “Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK) 27-28 Ağustos 2007*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, ss.261-299.
- KIRAN, Zeynel (1996), *Dilbilim Akımları*, Ankara: Onur Yayınları.
- MATTHEWS, P. H. (1997), *Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford & New York: Oxford University Press.
- RADFORD, Andrew (1998), *Syntax A Minimalist Introduction*, Cambridge University Press.
- SEZER, Ayhan (1981), “Üretimsel-Dönüşümlü Dilbilgisinin Türkçe'ye Uygulanması Üzerine Bir Gözlem”, TDAY-B 1978-1979, Ankara.
- STRAZNY, Philipp (2005), *Encyclopedia of Linguistics*, New York, Oxon: Fitzroy Dearborn. (Prague Petr Sgall's article).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- TRASK, R. L. (1996), *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, London & New York: Routledge.
- UZUN, Nadir Engin (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2006), “Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?”Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, (2006/2) C. 11, S. 11, s. 241-250.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*